

Uniwersytet Śląski w Katowicach

PIOTR S. ŚMIEJA
piotr.smieja@op.pl
ORCID: 0000-0002-9822-8083

Sumienie w świetle obowiązujących przepisów prawa

Conscience in the Light of the Applicable Legislation

WPROWADZENIE

Co pewien czas media informują o przypadkach osób lub grup społecznych, które powołują się na „głos sumienia”. Zagadnienia, które są poruszane w kontekście „spraw sumienia”¹ to m.in.: „klauzula sumienia”², dotycząca prawa lekarzy³; „sprzeciw sumienia”, wyrażony np. w zdaniu odrębnym sędziego; „sumienie sędziego” w związku z podejmowaną przez niego decyzją⁴; nieudzielenie pomocy przez adwokata lub radcę prawnego w określonej sytuacji⁵. Problematyka sumienia jest również podnoszona w sprawach zdawałoby się prozaicznych, takich jak niewykonanie usług drukarskich, których treść jest niezgodna z sumieniem świadczącego usługi⁶,

---

¹ Zwrot zapożyczony z książki T. Kotarbińskiego pt. *Sprawy sumienia* (Warszawa 1956).

² *Konstytucja RP*, t. 1: *Komentarz do art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bodek, Warszawa 2017, s. 1263.

³ Por. K. Przyborowska, *Klauzula sumienia*, 8.10.2010, www.lekarziprawo.pl/klauzula-sumienia [dostęp: 16.12.2019]; eadem, *Klauzula sumienia a prawo pracy*, 27.02.2013, www.lekarziprawo.pl/klauzula-sumienia-a-prawo-pracy [dostęp: 16.12.2019]; *Klauzula sumienia lekarzy z większą szkodą dla pacjentów*, 22.07.2019, www.polityka.pl/tygodnikpolityka/spoleczenstwo/1801296,1,klauzula-sumienia-lekarzy-z-wieksza-szkoda-dla-pacjentow.read [dostęp: 16.12.2020].

⁴ Zob. J. Zajadło, *Sumienie sędziego*, 2018, www.edukacjaprawnicza.pl/download/EdukacjaPrawnicza12017_2018.pdf [dostęp 28.01.2020].

⁵ Zob. A. Jacek, M. Nagórska, *Klauzula sumienia*, 2017, www.edukacjaprawnicza.pl/download/EdukacjaPrawnicza21672016-2017.pdf [dostęp: 28.01.2020].

⁶ Zob. *Trybunał Konstytucyjny wprowadza klauzulę sumienia w usługach*, 26.06.2019, www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/1798112,1,trybunal-konstytucyjny-wprowadza-klauzule-sumienia-w-uslugach.read [dostęp: 16.12.2020].

a nawet prawa pracownika do odmowy „zabicia karpia i pracy przy sprzedaży żywych ryb, jeśli nie pozwala mu na to sumienie”⁷.

Stawiam wobec powyższego następujące pytania: Czy w każdej sprawie głos może zabrać sumienie? Czy zawsze, mówiąc o „sumieniu”, mamy na myśli to samo?

W niniejszym artykule zarysowano kształt działalności wewnętrznej człowieka czy też świadomości, którą nazywa się „sumieniem”. Kolejno przedstawiono zakresy pól semantycznych, a także niejednoznaczność oraz mnogość ujęć sumienia. Następnie uwypuklono, jak w wybranych aktach prawnych ustawodawca posługuje się pojęciem sumienia oraz jakie formy oporu dopuszcza wobec prawa.

CZYM JEST SUMIENIE?

Słowniki języka polskiego na przestrzeni ostatnich 150 lat podają następujące definicje tego, co należy rozumieć przez słowo „sumienie”: ‘wewnętrzne uczucie, przez które człowiek ma przeświadczenie o dobrem i złem, a które jakby upomina go i karze wyrzutami’⁸; ‘świadomość odpowiedzialności za swoje czyny’⁹; ‘właściwość psychiczna, zdolność pozwalająca odpowiednio oceniać własne postępowanie jako zgodne lub niezgodne z normami etycznymi; świadomość odpowiedzialności moralnej za swoje czyny, postępowanie’¹⁰; ‘zdolność pozwalająca oceniać odpowiednio własne postępowanie i świadomość odpowiedzialności moralnej za swoje czyny’¹¹.

W piśmiennictwie dowodzi się, że egzegezę pojęcia sumienia „należy rozpocząć od św. Hieronima (IV w.)”¹² i jego pojęcia *synderesis* (wiedzy wrodzonej ludzkiej władzy rozróżniania dobra od zła)¹³ oraz uwzględnić św. Tomasza z Akwinu i jego termin *conscientia* („współ-wiedzy” lub „intelektualnej oceny własnych aktów jako dobrych albo złych”¹⁴), a zatem od teologii i etyki chrześcijańskiej. W zapisach Soboru Watykańskiego II (1962–1965) zwrócono uwagę, że „w głębi sumienia człowiek odkrywa prawo, którego sam sobie nie nakłada, lecz któremu winien być posłuszny i którego głos wzywający go zawsze tam, gdzie potrzeba, do miłowania i czynienia dobra a unikania zła, rozbrzmiewa w sercu nakazem”¹⁵. *Katechizm Kościoła katolickiego* potwierdza, że „sumienie moralne jest sądem

⁷ Zob. *Pracownik działu rybnego może odmówić zabicia karpia*, 14.12.2019, www.rp.pl/Kadry/312119949-Pracownik-dzialu-rybnego-moze-odmowic-zabicia-karpia.html [dostęp: 28.01.2020].

⁸ *Słownik języka polskiego*, wyd. M. Orgelbrand, Wilno 1861, s. 1598.

⁹ *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Warszawa 1966, s. 913.

¹⁰ *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, Warszawa 1981, s. 370.

¹¹ *Słownik języka polskiego PWN*, oprac. E. Sobol, Warszawa 2008, s. 975.

¹² *Konstytucja RP...*, s. 1261.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Katechizm Kościoła katolickiego*, Poznań 2002, nr 1776.

rozumu, przez który osoba ludzka rozpoznaje jakość moralną konkretnego czynu¹⁶ oraz „pozwała wziąć odpowiedzialność za dokonane czyny”¹⁷.

W literaturze zauważa się również, że głosem sumienia jest:

[...] przeżycie (doświadczenie) o walorach poznawczych mające związek ze świadomością. Sumienie dostarcza wiadomości [...] o tym, co dobre i złe i przemawia wyłącznie do istot, które mają język i osiągnęły wiek, w którym są zdolne, aby dokonując sądów moralnych, ten głos usłyszeć i za nim podążać¹⁸.

Psychiatra i badacz zagadnienia Antoni Kępiński stwierdził, że sumienie kształtuje się jako „zwierciadło społeczne”¹⁹, tzn. obserwator zewnętrzny zmienia się w obserwatora wewnętrznego: „[...] on nas śledzi, ocenia, krytykuje, ale zawsze pozostaje jakby drugą osobą, która w nas tkwi. »Jemu« (»on«) przeciwstawia się »ja«”²⁰. „Lęk sumienia” może objawiać się przed tym sędzią zewnętrznym (tj. „zwierciadłem społecznym”) czy też wewnętrznym (tj. „sumieniem”) jako lęk przed potępieniem społecznym, wykluczeniem z grupy; można traktować go jako „zinternalizowany lęk społeczny”²¹.

Nie wdając się w szersze rozważania neuronaukowe²² czy też psychoanalityczne (m.in. Freudowskie kwestie *superego* i *id*²³ lub pojęcie *jaźni* Junga²⁴, podświadomość²⁵ itd.), mówimy również o genezie sumienia jako dyscyplinie rodzicielskiej – tzw. głos autorytetu lub głos rodziców, współtworzony przez takie emocje, jak lęk, wstyd, poczucie winy i żal²⁶.

Inny polski naukowiec, logik i etyk – Tadeusz Kotarbiński – w kontekście wychowania i wykształcenia („urabiania poglądów na świat i życie”²⁷) stwierdził, że niezbędna jest swego rodzaju busola wskazująca główny kierunek²⁸, a „własnego głosu sumienia nie podobna zastąpić głosem cudzym [...], ono wydaje w każdej

¹⁶ *Ibidem*, nr 1778, 1796.

¹⁷ *Ibidem*, nr 1781.

¹⁸ J. Prusak, *Jaki głos ma głos sumienia i gdzie on się mieści*, [w:] *Naturalizm prawniczy. Granice*, red. J. Stelmach, B. Brożek, Ł. Kurek, Warszawa 2017, s. 12.

¹⁹ A. Kępiński, *Lęk*, Kraków 2014, s. 115.

²⁰ *Ibidem*, s. 115 i n.

²¹ *Ibidem*, s. 117.

²² Por. R. Stach, *Sumienie i mózg. O wewnętrznym regulatorze zachowań moralnych*, Kraków 2012, s. 69 i n.

²³ Zob. S. Fhaner, *Słownik psychoanalizy*, Gdańsk 1996, s. 235.

²⁴ Por. K. Murawski, *Jaźń i sumienie. Filozoficzne zagadnienia rozwoju duchowego człowieka w pracach Carla Gustawa Junga i Antoniego Kępińskiego*, Wrocław 1987, s. 17 i n.

²⁵ Por. J. Prusak, *op. cit.*, s. 12 i n.

²⁶ Por. J. Prusak, J. Aleksandrowicz, *Rozmowy o człowieku. Sumienie a superego*, www.youtube.com/watch?v=ITHy4Q1osM [dostęp: 31.01.2020].

²⁷ T. Kotarbiński, *op. cit.*, s. 40.

²⁸ *Ibidem*, s. 23.

sprawie moralnej sąd surowy, bezwzględny, ostateczny²⁹. Kotarbiński stawia tezę, że możliwa jest etyka niezależna od systemów światopoglądowych³⁰, a sumienie można wyobrazić sobie jako godnego zaufania, „spolegliwego” opiekuna³¹.

W niniejszym artykule jednak nie zajmuję się znaczeniem „sumienności”, która niewątpliwie posiada źródłosłów w wyrazie „sumienie”, ale którą raczej rozumie się jako skrupulatność³², uczciwość, solidność, rzetelność³³.

WIELOZNACZNOŚĆ POJĘCIA SUMIENIA

Sięgając do czasów starożytnych, przyjmuje się, że pierwowzorem oporu moralnego było działanie Sokratesa, za które został oskarżony przez trybunał ludowy Aten o „gorszenie młodzieży” oraz bezbożność. Właściwym powodem oskarżenia było przedłożenie ponad prawa miasta posłuszeństwa wewnętrznemu instynktowi czy też głosowi rozsądku, którym kierował się w rozeznawaniu prawdy i dobra. Sokrates, mimo posłuszeństwa samemu sobie, ani razu „nie wypowiedział się przeciw prawu Aten”³⁴. Ostatecznie przyjął niesprawiedliwy wyrok śmierci z godnością i nie skorzystał z możliwości ucieczki zorganizowanej przez swoich uczniów. Umarł za to, w co wierzył³⁵. Jego „spokój na procesie był zatem spokojem człowieka nieniepokojonego obawą o wyrzeczenie się zasad, którym poświęcił życie”³⁶. Sokrates mówił o dajmonionie, tj. o głosie wewnętrznym, wieszczym, boskim czy też duchowym. Obejmował tym słowem także poczucie oporu wewnętrznego wobec niektórych wypowiedzianych przez siebie sądów, zanim zostały zrealizowane³⁷. Odkrycie, którego dokonał Sokrates, polski filozof Andrzej Nowicki opisał następująco:

[...] jak gdyby rozbłysło światło: droga do rozwiązania problemu została odsłonięta. Sokrates rozejrzał się wokoło, aby sprawdzić, kto mu pomaga. Ale nie było nikogo. Wtedy zrozumiał, że kiedy jest sam, to wcale nie jest sam, ponieważ w nim samym mieszka jeszcze ktoś drugi, kto pomaga mu w poszukiwaniach, wskazuje na popełnione błędy, podsuwa przydatne narzędzia, czasem do czegoś namawia albo czegoś zabrania, wywierając wpływ na kierunek myśli i na podejmowane decyzje. Przyjmując jego pomoc, nazwał go Sokrates dajmonionem, czyli „dobrym duchem”³⁸.

²⁹ *Ibidem*, s. 23 i n.

³⁰ *Ibidem*, s. 12.

³¹ *Ibidem*, s. 15.

³² Zob. *Słownik języka polskiego*, wyd. M. Orgelbrand, s. 1598.

³³ *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, s. 914.

³⁴ J. Suaudeau, *Sprzeciw sumienia lub obowiązek nieposłuszeństwa – jego źródła i zastosowanie w sferze ochrony zdrowia*, Warszawa 2017, s. 10.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ R. Legutko, *Sokrates*, Poznań, 2013, s. 594.

³⁷ *Ibidem*, s. 582–599.

³⁸ A. Nowicki, *Spotkania w rzeczach*, Warszawa 1991, s. 185.

Należy jednak zauważyć, że nie każdy wewnętrzny głos jest dobrym doradcą. W ramach ustaleń dokonanych powyżej wyodrębniam dwa zakresy językowe tego, co określa się słowem „sumienie”. Są to zbiory: (A) melioratywne (ciągnące w stronę dobra) oraz (B) pejoratywne (ciągnące w stronę zła).

(A) Najczęściej właśnie w tym sensie „sumienie” jest rozumiane w aktach prawnych (o czym niżej), tzn. jako autonomiczny głos mądrości wewnętrznej. W literaturze spotkać można również takie zwroty, jak: sumienie duchowe³⁹, nagradzające, promowane, kształcone⁴⁰, ukształtowane, dojrzałe, głos wewnętrzny, głos natury⁴¹ itd. Za Niemieckim Federalnym Trybunałem Konstytucyjnym podnosi się też istnienie „decyzji sumienia”, tj. „każdej poważnej decyzji opartej na kategoriach dobra i zła, podjętej przez jednostkę w określonej sytuacji, uznanej przez tę jednostkę za nieodzowną i wiążącą, tak że każde postępowanie niezgodne z ową decyzją powoduje poważny dyskomfort psychiczny”⁴². Z kolei polski prawnik i badacz zagadnienia Jerzy Zajadło wspomina o potocznych związkach frazeologicznych, m.in. „sumienie mi nie pozwala”⁴³ czy „mieć czyste sumienie”⁴⁴.

Warto wspomnieć, że obecnie rozumienie pojęcia sumienia, zakorzenione w religii chrześcijańskiej, rozszerzyło swoje granice. Wyznaczane jest już nie tylko przez dziedziny teologii, lecz także filozofii, antropologii, psychologii, neuronauki, „dlatego należy uznać konieczność definiowania »wolności sumienia« odrębnie od »wolności religii«”⁴⁵.

(B) Przykładowo w orzeczeniu Trybunału Konstytucyjnego⁴⁶ podkreślono, że „»sumienie« nie poddaje się prawniczemu definiowaniu”⁴⁷. Mało tego, autor książki *Pochwała sumienia* Paul Valadier (powołując się na Thomasa Hobbesa), zauważa, że „sumienie pozostaje nieokreślone. »Dobro« i »zło« są dla sumienia tylko nazwami, etykietami, pod które każdy wpisuje obronę własnych interesów”⁴⁸.

Kotarbiński zadaje pytania: „[...] dlaczego rozumną ma być rzeczą właśnie dbać o cechy porządnego człowieka. Czy nie byłoby rozumniej zobojętnić się na

³⁹ J. Suaudeau, *op. cit.*, s. 53.

⁴⁰ Zob. P. Valadier, *Pochwała sumienia*, Warszawa 1997.

⁴¹ Zob. J. Prusak, *op. cit.*, s. 12 i n.

⁴² Orzeczenie TK z dnia 7 października 2015 r., K 12/14, za: E. Tuora-Schwierskott, *Pojęcie sumienia w doktrynie konstytucjonalistów niemieckich w świetle ochrony prawnej wolności sumienia i religii*, „Państwo i Prawo” 2014, z. 8, s. 96.

⁴³ J. Zajadło, *Nieposłuszny obywatel RP*, Sopot 2018, s. 56.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ Orzeczenie TK z dnia 7 października 2015 r., K 12/14.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ T. Hobbes, *Du citoyen ou les fondements de la politique*, Paris 1982, s. 126 i n., cyt. za: P. Valadier, *op. cit.*, s. 70.

ocenę etyczną [...], depcząc po drodze i serca, i skrupuły”⁴⁹ Podkreślenia wymagają zatem to, że „sumienie może ulegać złudzeniu i poważnie błędzić, brać zło za dobro albo przestać widzieć, gdzie jest dobro”⁵⁰. W kontekście owego zobojętnienia można z kolei mówić o konflikcie sumienia, a nawet o sumieniu niedojrzałym, niepewnym, odrzuconym, omamionym, błędnym, faryzejskim (obłudnym)⁵¹, hajduckim⁵², wypaczonym lub o tym, że ktoś może „mieć coś na sumieniu”⁵³, a nawet o strategiach manipulowania własnym sumieniem⁵⁴ oraz problematyce „złego sumienia” (zdemaskowanego przez Nietzschego, a pojawiającego się w filozofii Schopenhauera, Freuda, Marksa i innych)⁵⁵.

Tak ukształtowane lub raczej zaniedbane sumienie może prowadzić do kłęski sumienia, sumienia karzącego, przeduczynkowego i pouczynkowego, a także do osądu sumienia⁵⁶, wyrzutów sumienia⁵⁷. Sumienie można wtedy uspić lub uspokoić⁵⁸, „zrobić rachunek sumienia”⁵⁹ czy też tylko powiedzieć: „Sumienie mnie gryzie”⁶⁰. Mówi się również o sumieniu samotnym⁶¹ lub że ktoś „nie ma sumienia”.

Głos sumienia jest delikatny, ale może być potężnym narzędziem. Kształcenie go nie jest łatwe, wymaga czasu; nawet w obliczu ukształtowanego sumienia, obok niego, „w sercu człowieka mieszka jeszcze druga niezwykle agresywna siła. Jest nią egoizm”⁶². Sumienie jest w ciągłym ścieraniu się z egoizmem. Powołanie się na sumienie jako bliżej niezidentyfikowany ogół wewnętrznej ludzkiej działalności jest więc niewystarczające. Wcale nie jest rzeczą jasną powiedzieć za prawnikiem Zygmuntem Ziębińskim, że „sumienia trzeba używać”⁶³, gdyż można mówić o różnym rodowodzie sumienia, mnogości spraw mu podlegających, a właściwie jego użycie wymaga utrzymania go w stanie do użytku.

Podkreślenia wymaga, że sumienie należy badać, wychowywać⁶⁴, a także pielęgnować. W przeciwnym razie wolność sumienia (rozumiana jako „su-

⁴⁹ T. Kotarbiński, *op. cit.*, s. 16.

⁵⁰ P. Valadier, *op. cit.*, s. 6.

⁵¹ Por. J. Suaudeau, *op. cit.*, s. 47 i n.

⁵² *Słownik języka polskiego*, wyd. M. Orgelbrand, s. 1598.

⁵³ *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, s. 370.

⁵⁴ R. Stach, *op. cit.*, s. 140 i n.

⁵⁵ Por. P. Valadier, *op. cit.*, s. 76.

⁵⁶ *Konstytucja RP...*, s. 1263.

⁵⁷ *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, s. 370.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ Zob. P. Valadier, *op. cit.*, s. 31.

⁶² E. Staniek, *W trosce o sumienie*, Kraków 1987, s. 7.

⁶³ *Wybitne Postacie Uniwersytetu #4 – prof. Zygmunt Ziębiński*, www.youtube.com/watch?v=bVuEKtu-taQ [dostęp: 17.02.2019]. Tu wypowiedź S. Wronkowskiej-Jaśkiewicz: „[Zygmunt Ziębiński] bardzo często mówił: sumienia trzeba używać”.

⁶⁴ Zob. *Katechizm Kościoła...*, nr 1783, 1784, 1785.

werenność jednostkowego rozumu⁶⁵) przekształca się w anarchiczną i bezwartościową zasadę pozwalającą robić to, co się każdemu podoba, zasłaniając się przy tym na pozór szlachetnymi pobudkami.

W kontekście powyższej analizy zasadne jest zatem pytanie A. Nowickiego (przyjmującego nomenklaturę Sokratesa): „Czy każdy człowiek ma lub może mieć swojego dajmoniona? I co należy czynić, żeby taki dajmonion w nas zamieszkał?”⁶⁶ Filozof przyjmuje, że w każdej istocie ludzkiej jest tzw. przestrzeń wewnątrz, inaczej „pole dajmoniona”⁶⁷, które może jawić się jako „puste lub wypełnione”⁶⁸. Ponadto uważa, że jeśli jest wypełnione, to niekoniecznie przez tylko jedną istotę⁶⁹.

POJĘCIE SUMIENIA W PRZEPISACH PRAWA

Istotne zdaje się być rozróżnienie zarówno wielości spraw podlegających sumieniu, jak i mnogości działań sumienia, lecz równie ważny jest krąg zagadnień, który dopuszcza ustawodawca. W pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na kilka pierwowzorów wpływających na skodyfikowanie gwarancji dotyczących „sumienia”, a następnie na obowiązujące przepisy prawa.

W opublikowanym w 1946 r. artykule pt. *Ustawowe bezprawie i ponadustawowe prawo*, będącym odpowiedzią na ustawodawstwo niemieckie czasów wojny, Gustav Radbruch założył, że wewnątrz prawa może dochodzić do takiego konfliktu, który wymusza odłożenie litery prawa na bok i kierowanie się duchem sprawiedliwości. Owa sytuacja może mieć miejsce wtedy, gdy coś, co jest z pozoru ubrane w szaty ustawy, w gruncie rzeczy w ogóle nie zasługuje na miano prawa lub też gdy prawnicy są bezwzględnie posłuszni władzy. Z powyższej tzw. formuły Radbrucha korzystano w procesach norymberskich⁷⁰.

Podwaliną tego, co dzisiaj nazywa się „klauzulą sumienia”, był brytyjski akt aborcyjny z 1967 r. zawierający zapis umożliwiający lekarzowi odmowę uczestnictwa w akcie przerywania ciąży, a także ustanowione przez Kongres Stanów Zjednoczonych w 1973 r. prawo wnoszenia zastrzeżeń sumienia w kwestii przerywania ciąży i sterylizacji⁷¹.

Prawo do oporu zostało zapisane m.in. w konstytucjach: niemieckiej (1949), portugalskiej (1976), greckiej (1975). W obecnym rozumieniu jego istotą jest

⁶⁵ Por. F.R. Lamennais, *De la religion considérée dans ses rapports, avec l'ordre politique et civil*, Editions du milieu du monde, Gèneve, rozdział IV, § III, s. 159, za: P. Valadier, *op. cit.*, s. 15.

⁶⁶ A. Nowicki, *op. cit.*, s. 185.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 186.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ Por. J. Zajadło, *Radbruch*, Sopot 2016.

⁷¹ J. Suaudeau, *op. cit.*, s. 81.

„obrona porządku konstytucyjnego, który władza narusza, zwłaszcza w sferze praw i wolności obywatelskich”⁷². Prawo to ma jednak charakter rewolucyjny, a nie perswazyjny.

Należy zauważyć również, że na początku XX w. wykształciła się instytucja „obdzektora” (*conscientious objector*), tj. osoby odmawiającej odbycia obowiązkowej służby wojskowej z powodów religijnych, moralnych lub etycznych. Ewolucja funkcji obdzektora wpłynęła na zagwarantowanie ustawą możliwości odbywania służby zastępczej (odmowa wymaga udokumentowania, np. przedstawienia zaświadczenia o przynależności do związku wyznaniowego)⁷³.

Pojęcie sumienia występuje zarówno w prawie polskim, jak i w prawie wspólnotowym.

1. Prawo polskie

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej⁷⁴ zawiera następujące zapisy dotyczące sumienia:

- „w poczuciu odpowiedzialności przed Bogiem lub przed własnym sumieniem, ustanawiamy Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej” (preambuła),
- „rodzice mają prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami. Wychowanie to powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, a także wolność jego sumienia i wyznania oraz jego przekonania” (art. 48 ust. 1),
- „każdemu zapewnia się wolność sumienia i religii” (art. 53 ust. 1),
- „religia kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej może być przedmiotem nauczania w szkole, przy czym nie może być naruszona wolność sumienia i religii innych osób” (art. 53 ust. 4),
- „ustawa określająca zakres ograniczeń wolności i praw człowieka i obywatela w czasie stanu wojennego i wyjątkowego nie może ograniczać wolności i praw określonych w [...] art. 53 (sumienie i religia)” (art. 233 ust. 1).

Ponadto „art. 85 ust. 3 Konstytucji RP [...] proklamuje prawo obywatela do odbywania służby zastępczej na zasadach określonych w ustawie, jeżeli jego przekonania religijne lub wyznawane zasady moralne nie pozwalają na odbywanie służby wojskowej. Regulacja ta stanowi istotne dopełnienie art. 53 Konstytucji RP”⁷⁵.

⁷² J. Zajadło, *Nieposłuszny obywatel...*, s. 40.

⁷³ J. Suaudeau, *op. cit.*, s. 50 i n.

⁷⁴ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 ze zm.), dalej: Konstytucja RP.

⁷⁵ Zob. *Konstytucja RP...*, s. 1259.

Kodeks karny⁷⁶ w rozdziale XXIV „Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania” przewiduje grzywnę, karę ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2, za: ograniczenie w prawach ze względu na jego przynależność wyznaniową albo bezwyznaniowość (art. 194 k.k.), przeszkadzanie aktom religijnym (art. 195 k.k.) oraz obrazę uczuć religijnych (art. 196 k.k.).

W ustawach odnoszących się do różnych Kościołów działających na terenie Polski znajdujemy przede wszystkim odesłania do ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania⁷⁷. Owa ustawa⁷⁸, podobnie jak Konstytucja, zapewnia w art. 1 ust. 1 i 2 każdemu obywatelowi wolność sumienia i wyznania (swobodę wyboru religii lub przekonań oraz wyrażania ich indywidualnie i zbiorowo, prywatnie i publicznie). Dalej zaś precyzuje w art. 2, jak mogą działać obywatele w ramach wolności sumienia i wyznania (tzn. tworzyć wspólnoty religijne o własnym ustroju; uczestniczyć w obrzędach, obowiązkach, świętach religijnych; należeć do kościołów i innych związków wyznaniowych; głosić swoją religię lub przekonania; wychowywać dzieci zgodnie ze swoimi przekonaniami w sprawach religii; zachowywać milczenie w sprawach swojej religii lub przekonań; utrzymywać kontakty ze współwyznawcami; korzystać ze źródeł informacji na temat religii; wytwarzać i nabywać przedmioty i artykuły potrzebne do celów kultu i praktyk religijnych oraz korzystać z nich; wybrać stan duchowny lub zakonny; zrzeszać się w organizacjach świeckich w celu realizacji zadań wynikających z wyznawanej religii bądź przekonań w sprawach religii; otrzymać pochówek zgodny z wyznawanymi zasadami religijnymi lub z przekonaniami w sprawach religii). Warto zwrócić uwagę na zapis znajdujący się w art. 3 ust. 2 u.g.w.s.w., zgodnie z którym korzystanie z wolności sumienia i wyznania nie może prowadzić do uchylania się od wykonywania obowiązków publicznych nałożonych przez ustawy. Powołanie się na sumienie występuje również w rotach ślubowań Muftiego, Członków Najwyższego Kolegium Muzułmańskiego, ich zastępców, Imamów i Muezzin⁷⁹.

⁷⁶ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (t.j. Dz.U. 2019, poz. 1950), dalej: k.k.

⁷⁷ Dz.U. 2005, nr 231, poz. 1965 z późn. zm. Por. art. 3 ust. 2 ustawy z dnia 4 lipca 1991 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (t.j. Dz.U. 2014, poz. 1726), a także art. 5 ustawy z dnia 13 maja 1994 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej (t.j. Dz.U. 2015, poz. 43) oraz art. 14 tej ustawy dotyczący prawa zwolnienia od nauki lub pracy w święta ewangelickie niebędące dniami ustawowo wolnymi od pracy.

⁷⁸ T.j. Dz.U. 2017, poz. 1153, dalej: u.g.w.s.w.

⁷⁹ Art. 9, 11 i 19 ustawy z dnia 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. 1936, nr 30, poz. 240): „Obiecuję i przysięgam Bogu Wszechmogącemu na Świętą Księgę Koranu, że na urzędzie, który obejmuję, będę wedle najlepszego swego rozumienia i zgodnie z sumieniem rzetelnie spełniał swoje obowiązki, święcie przestrzegając postanowień Koranu i praw Rzeczypospolitej, dbając rzetelnie o dobro Państwa Polskiego i gorliwie współpracując z Muftim na pożytek i rozkwit Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej”.

Natomiast odnośnie do cudzoziemców przebywających na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej zgodnie z art. 7 ust. 1 u.g.w.s.w. korzystają oni z wolności sumienia i wyznania na równi z obywatelami polskimi. Ponadto ustawa ta gwarantuje w art. 9, że: 1. W Rzeczypospolitej Polskiej stosunek państwa do wszystkich kościołów i innych związków wyznaniowych opiera się na poszanowaniu wolności sumienia i wyznania. 2. Gwarancjami wolności sumienia i wyznania w stosunkach państwa z kościołami i innymi związkami wyznaniowymi są: 1) oddzielenie kościołów i innych związków wyznaniowych od państwa; 2) swoboda wypełniania przez kościoły i inne związki wyznaniowe funkcji religijnych; 3) równouprawnienie wszystkich kościołów i innych związków wyznaniowych, bez względu na formę uregulowania ich sytuacji prawnej.

W art. 39 ustawy z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentysty⁸⁰ czytamy, że lekarz może powstrzymać się od wykonania świadczeń zdrowotnych niezgodnych z jego sumieniem, z zastrzeżeniem art. 30, z tym że ma obowiązek wskazać realne możliwości uzyskania tego świadczenia u innego lekarza lub w podmiocie leczniczym oraz uzasadnić i odnotować ten fakt w dokumentacji medycznej. Lekarz wykonujący swój zawód na podstawie stosunku pracy lub w ramach służby ma ponadto obowiązek uprzedniego powiadomienia na piśmie przełożonego. Z tego przepisu wywodzi się tzw. klauzulę sumienia. Był on również przedmiotem wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 2015 r.⁸¹, w którym zauważono, że „wolność sumienia i wyznania jest w terminologii międzynarodowej pojęciem obowiązującym, zastanym i zaakceptowanym, choć różnie rozumianym”. W orzeczeniu powołano się także na szczegółową genezę i treść wolności sumienia i wyznania, sięgając aż do starożytnego terminu „wolność sumienia” (*libertas conscientiae*) Beocjusza, koncepcji Pawła Włodkowica, aktów Konfederacji warszawskiej, Landrechtu pruskiego oraz dziewiętnastowiecznej doktryny liberalnej. Rozważania Trybunału wieńczy przedstawienie standardów międzynarodowych.

2. Prawo wspólnotowe

Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, ogłoszona przez Organizację Narodów Zjednoczonych w dniu 10 grudnia 1948 r., w art. 18 zawiera zapis, zgodnie z którym każdy człowiek ma prawo wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje swobodę zmiany wyznania lub wiary oraz swobodę głoszenia swego wyznania lub wiary bądź indywidualnie, bądź wspólnie z innymi ludźmi, publicznie i prywatnie, poprzez nauczanie, praktykowanie, uprawianie kultu i przestrzeganie obyczajów.

⁸⁰ T.j. Dz.U. 2019, poz. 537, dalej: u.z.l.d.

⁸¹ Orzeczenie TK z dnia 7 października 2015 r., K 12/14.

Bardzo podobnie wygląda art. 9 ust. 1 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności⁸², jednak w ust. 2 zaznaczono, że powyższe prawa mogą podlegać koniecznym ograniczeniom, przewidzianym przez ustawę z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób.

Powyższe unormowania widnieją również w niemal identycznym kształcie w art. 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych z dnia 19 grudnia 1966 r.⁸³, a także w art. 10 ust. 1 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej z dnia 26 października 2012 r.⁸⁴ Ostatni z wymienionych dokumentów zawiera jednak w art. 10 ust. 2 następujące sformułowanie: „[...] uznaje się prawo do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem, zgodnie z ustawami krajowymi regulującymi korzystanie z tego prawa”.

W orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka przyjmuje się, że wolność sumienia i wyznania jest jednym z „fundamentów pluralistycznego państwa demokratycznego”⁸⁵. Co istotne, „jest ona, w swoim religijnym wymiarze, jednym z najistotniejszych elementów tworzących tożsamość wyznawców i ich koncepcję życia, ale jest też wartością dla ateistów, agnostyków, sceptyków i osób indyferentnych w stosunku do wiary”⁸⁶. W starszym orzecznictwie Trybunału znajdują się również zapisy dotyczące konfliktu sumienia z pełnieniem służby wojskowej⁸⁷.

Warto wspomnieć, że państwa europejskie obowiązane są również respektować prawa dziecka „do swobody myśli, sumienia i wyznania”⁸⁸, o czym traktuje Konwencja o Prawach Dziecka, a także umowy międzynarodowe gwarantujące prawo rodziców do wychowywania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami⁸⁹.

Zagadnienie „sumienia” regulowane jest także w innych aktach prawnych, m.in. w większości „powojennych konstytucji europejskich [...], przede wszystkim w odniesieniu do przedstawicieli profesji medycznych, żołnierzy oraz dziennikarzy”⁹⁰, czy też w rezolucji Zgromadzenia Parlamentarnej Rady Europy

---

⁸² Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284).

⁸³ Dz.U. 1977, nr 38, poz. 167.

⁸⁴ Dz.Urz. C 326/02.

⁸⁵ Zob. wyrok ETPC z dnia 13 grudnia 2001 r., skarga nr 45701/99.

⁸⁶ Wyrok ETPC z dnia 13 grudnia 2001 r., skarga nr 45701/99, cyt. za: orzeczenie TK z dnia 7 października 2015 r., K 12/14.

⁸⁷ Wyrok ETPC z dnia 6 grudnia 1991 r., skarga nr 17089/90.

⁸⁸ Art. 14 ust. 1 Konwencji o Prawach Dziecka, przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r. (Dz.U. 1991, nr 120, poz. 526).

⁸⁹ Zob. *Konstytucja RP...*, s. 1256.

⁹⁰ Orzeczenie TK z dnia 7 października 2015 r., K 12/14.

z dnia 7 października 2010 r. w sprawie prawa do sprzeciwu sumienia w ramach legalnej opieki medycznej⁹¹.

Przytoczone powyżej akty prawne uwypuklają doniosłość zagadnienia oraz wykorzystywanie go przez ustawodawcę i podmioty prawa. Jednak żaden z aktów prawa nie precyzuje jego treści.

AKTY OPORU WOBEC PRZEPISÓW PRAWA NIEZGODNYCH Z NORMAMI SUMIENIA

W tym punkcie należy przyjrzeć się temu, w jaki sposób może dokonać się odmowa postępowania w sposób nakazany ustawą, dyktowana względami sumienia. W przypadku systemów prawnych najczęściej stosowanymi aktami oporu wobec przepisów prawa niezgodnych z sumieniem są: sprzeciw sumienia, obywatelskie nieposłuszeństwo oraz klauzula sumienia.

1. Sprzeciw sumienia

W XIX w. Henry D. Thoreau odmówił „płacenia podatków z powodu sprzeciwu wobec polityki rządu amerykańskiego” dotyczącej niewolnictwa i amerykańskiej wojny z Meksykiem⁹². Uważał, że „nie można pozwolić, aby rządy państw otepiały sumienia obywateli”⁹³, a okazując posłuszeństwo prawu, ludzie nie powinni zapominać o swoim sumieniu⁹⁴. Thoreau za swój protest poniósł odpowiedzialność. Powszechnie jest uznawany za ojca idei nieposłuszeństwa obywatelskiego (sam w swoim eseju używał zwrotu „opór wobec obywatelskiego rządu”⁹⁵), ale z dzisiejszego punktu widzenia jego działania należałoby zakwalifikować raczej jako sprzeciw sumienia⁹⁶. Jest to spowodowane m.in. zindywidualizowanym charakterem jego protestu.

W czasach współczesnych lekarz i dyrektor naukowy Papieskiej Akademii Życia Jacques Suaudeau rozumie sprzeciw sumienia jako odmowę „posłuszeństwa wobec aktu prawa cywilnego uznanego w sumieniu za rażąco niesłuszny”⁹⁷, tj. „gdy jakaś osoba lub grupa osób z rozmysłem łamie przyjęte przez większość obywateli lub narzucone przez rząd prawo, w imię wyższej konieczności, którą dostrzega w swoim sumieniu”⁹⁸. Suaudeau zauważa istotną rzecz, mianowicie

⁹¹ Zob. *Konstytucja RP...*, s. 1257 i n.

⁹² T. Pietrzykowski, *Etyczne problemy prawa*, Warszawa 2011, s. 274.

⁹³ J. Suaudeau, *op. cit.*, s. 38 i n.

⁹⁴ Zob. H.D. Thoreau, *O obywatelskim nieposłuszeństwie*, Kraków 2017, s. 7.

⁹⁵ J. Zajadło, *Nieposłuszny obywatel...*, s. 31.

⁹⁶ Por. *ibidem*, s. 31 i n.

⁹⁷ J. Suaudeau, *op. cit.*, s. 5.

⁹⁸ J.-P. Cattelain, *L'objection de conscience*, Paris 1973, s. 5.

sprzeciw sumienia jest poważnym krokiem, przed jego wykonaniem należy najpierw wykorzystać wszystkie prawem dozwolone środki odwoławcze, również te, które pozwalają uniknąć zastosowania owego sprzeciwu⁹⁹ (dokonując takiego ważenia, trzeba np.: możliwie racjonalnie ocenić akt odmowy; wziąć pod uwagę wątpliwości – nawet najmniejsze – czy akt dotyczy bezpośrednio osoby, która odwołuje się do sprzeciwu sumienia; określić stopień współpracy w akcie zła itd.).

2. Obywatelskie nieposłuszeństwo

Koncepcja i praktyka nieposłuszeństwa obywatelskiego (wywodzące się od Thoreau) zostały rozwinięte przez „Mahatmę Gandhiego w jego walce o wyzwolenie Indii spod panowania brytyjskiego”¹⁰⁰ („wyzwolenie zniewolonego ludu poprzez cofnięcie zgody na tyranie”¹⁰¹), a później przez „Martina Luthera Kinga podczas kampanii o zniesienie dyskryminacji czarnoskórych obywateli amerykańskich”¹⁰².

Szczegółowe wskazówki proponowanego przez Kinga oporu pojawiają się w *Liście z więzienia Birmingham*. Pada w nim fundamentalne zdanie:

[...] ten, kto narusza niesprawiedliwe prawo, powinien czynić to otwarcie, spolegliwie i z gotowością do podporządkowania się karze. Jednostka naruszająca prawo, które w swoim sumieniu uważa za niesprawiedliwe, i dobrowolnie akceptująca związane z tym sankcje, cierpiąc w więzieniu dla uświadomienia współobywatelom niesprawiedliwości, okazuje tym samym najwyższy szacunek dla prawa¹⁰³.

Obywatelskie nieposłuszeństwo było wykorzystywane również przez ruchy pacyfistyczne, które sprzeciwiały się wojnie w Wietnamie czy zbrojeniom nuklearnym, a także przez katolików w Irlandii Północnej¹⁰⁴ oraz opozycję antykomunistyczną w państwach Europy Wschodniej¹⁰⁵.

Pomijając szeroką problematykę konotacji słów „obywatel” i „nieposłuszeństwo”, można zauważyć, że sprzeciw sumienia ma charakter zindywidualizowany, natomiast obywatelskie nieposłuszeństwo jest przypisane raczej działaniom pewnych grup społecznych.

J. Zajadło zestawiał elementy nieposłuszeństwa obywatelskiego, które konstruuje to pojęcie. Obejmują one siedem punktów:

⁹⁹ J. Suaudeau, *op. cit.*, s. 66.

¹⁰⁰ T. Pietrzykowski, *op. cit.*, s. 275.

¹⁰¹ J. Suaudeau, *op. cit.*, s. 41.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ M.L. King, *Letter from Birmingham Jail*, [w:] *Civil Disobedience in Focus*, ed. A. Badeau, London – New York 1991, s. 74, cyt. za: T. Pietrzykowski, *op. cit.*, s. 275.

¹⁰⁴ W fikcyjnej powieści historycznej pt. *Marzenie Celta* Mario Vargas Llosa (Kraków 2011) przedstawia jeden z aspektów problemu wraz z analizą wyrzutów sumienia głównego bohatera.

¹⁰⁵ T. Pietrzykowski, *op. cit.*, s. 275.

- 1) czyste intencje podmiotu działającego zbudowane na odpowiedzialności, szczerości oraz działaniu w zgodzie z nakazami własnego sumienia,
- 2) podmiot musi działać publicznie, jawnie i otwarcie,
- 3) podjęty akt narusza prawo, ale nie musi oznaczać braku jakiegokolwiek oparcia w porządku prawnym,
- 4) działanie musi być w interesie publicznym, adresowane przeciw władzy czy też aktom władzy,
- 5) akt nieposłuszeństwa obywatelskiego nie może zmierzać do obalenia władzy, lecz jedynie do jej udoskonalenia,
- 6) podmiot nie chce unikać konsekwencji, lecz odwrotnie: jest gotowy stanąć się przed organami wymiaru sprawiedliwości i ponieść karę,
- 7) podmiot stawia opór bierny, a nie czynny, tzn. bez użycia przemocy (pojawia się tutaj problem rozumienia zakresu i form przemocy)¹⁰⁶.

3. Klauzula sumienia

W obszernej literaturze dotyczącej klauzuli sumienia m.in. stwierdza się, że:

[...] w demokratycznym państwie prawa każdy człowiek ma prawo do autonomicznego wyboru celów, które chce realizować, modelu życia i systemu wartości, a nawet określania tego, co dobre, a co złe. Tu jest więc miejsce dla tzw. klauzuli sumienia, która ma pomóc rozstrzygnąć powstały konflikt, będący w istocie konfliktem wartości i chroniących te wartości norm¹⁰⁷.

Pojęcie klauzuli sumienia w polskim systemie zarówno stanowi kategorię etyczną, jak i jest „prawnym sposobem wyrażenia prawa do sprzeciwu sumienia. Mówimy o niej zazwyczaj mając na uwadze lekarzy i to w dość wąskim zakresie, przeważnie w kontekście aborcji”¹⁰⁸, a także: informacji o lekarzu, który wykona zabieg, gdy inny lekarz go odmawia; wykonania zabiegu „niecierpiącego zwłoki”; procedury *in vitro*; antykoncepcji; odmowy przepisania lub podania środków poronnych; eutanazji¹⁰⁹; selekcji prenatalnej; sterylizacji; manipulacji genetycznej¹¹⁰ itd.

¹⁰⁶ J. Zajadło, *Nieposłuszny obywatel...*, s. 23.

¹⁰⁷ L. Garlicki, *Komentarz do art. 9, [w:] Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, t. 1: *Komentarz do artykułów 1–18*, red. L. Garlicki, Warszawa 2010, s. 557. Zob. także: A. Zoll, *Klauzula sumienia, [w:] Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, red. P. Stanisławski, Lublin 2014, s. 77; K. Orzeszyna, *Klauzula sumienia jako gwarancja realizacji prawa do wolności sumienia*, „Medyczna Wokanda” 2017, nr 9, s. 20.

¹⁰⁸ K. Orzeszyna, *op. cit.*, s. 28.

¹⁰⁹ Por. deklarację wiary lekarzy katolickich i studentów medycyny w przedmiocie płciowości i płodności ludzkiej. Zob. T. Gardocka, *Klauzula sumienia – głos drugi*, „Medyczna Wokanda” 2017, nr 9, s. 34.

¹¹⁰ Por. T. Biesaga, *Klauzula sumienia w etyce medycznej*, „Medycyna Praktyczna” 2008, nr 12, s. 133.

(niekiedy również dotyczy ono personelu medycznego¹¹¹ i farmaceutów¹¹² oraz żołnierzy odmawiających odbycia obowiązkowej służby wojskowej).

Klauzula sumienia powinna być stosowana w drodze wyjątku, nie zaś jako reguła¹¹³. W literaturze dotyczącej prawa medycznego podkreśla się, że:

[...] do obowiązków państwa należy stworzenie systemu gwarantującego pracownikowi medycznemu zachowanie jego wewnętrznej autonomii, a pacjentowi realizację określonego świadczenia medycznego. Jeśli lekarz uznaje, zgodnie z przyjętymi pryncypiami, że nienarodzony też jest pacjentem, to nie można takiemu lekarzowi zarzucać, iż jest „zapatrzony we własne zasady moralne” i nie dostrzega niczego poza nimi. Prawna dopuszczalność przeprowadzenia w określonych sytuacjach aborcji zobowiązuje państwo, a nie lekarza, do zapewnienia możliwości jej przeprowadzenia¹¹⁴.

Omawiana klauzula nie może być rozumiana jako czyjś przywilej, ekspresja czyjejs postawy czy po prostu kaprys, lecz jako swego rodzaju wolność aprobeowanego przez daną osobę „systemu etycznego wynikającego z przyjętego światopoglądu”¹¹⁵, ponadto „musi iść w parze z uznawaniem i tolerowaniem wolności innej osoby”¹¹⁶ do uznawania jej światopoglądu za słuszny.

PODSUMOWANIE

Rozważania podjęte w niniejszym artykule pokazują, że pojęcie sumienia nie jest jednorodne. Sumienie poszczególnej jednostki może przemawiać wielorakim głosem. Natomiast dzięki literaturze możemy jaśniej opisać i nazwać optykę tego głosu, a także poziomy jego wykształcenia (gdyż jest podatne na mniej lub bardziej świadome formowanie przez jednostkę oraz działania bodźców zewnętrznych). Jak się podkreśla, „sprzeciw sumienia jest sprawą indywidualną i nie obejmuje każdego przejawu oporu czy sprzeciwu wobec praw, jaki może odczuwać sumienie”¹¹⁷, a to że „sumienie nie może być przewodnikiem w każdej sprawie, wynika też po części z faktu, że jego dojście do prawdy zakłada długą i trudną drogę”¹¹⁸.

¹¹¹ Zob. art. 14 ustawy z dnia 15 lipca 2011 r. o zawodach pielęgniarki i położnej (t.j. Dz.U. 2020, poz. 562), zgodnie z którym pielęgniarka i położna uczestnicząca w eksperymencie medycznym ma prawo do uzyskania pełnej informacji o celu i przebiegu eksperymentu, a w uzasadnionych przypadkach ma prawo odmówić udziału w nim.

¹¹² Por. M. Olszówka, *Prawo do sprzeciwu sumienia farmaceuty*, Warszawa 2018.

¹¹³ Por. K. Orzeszyna, *op. cit.*, s. 30.

¹¹⁴ O. Nawrot, *Sumienie lekarza a prawa człowieka w świetle standardów Rady Europy*, „Medycyna Praktyczna” 2014, nr 1, s. 111. Por. B. Chyrowicz, *Moralna autonomia i klauzula sumienia*, „Medycyna Praktyczna” 2014, nr 1, s. 120, za: K. Orzeszyna, *op. cit.*, s. 23.

¹¹⁵ K. Orzeszyna, *op. cit.*, s. 27.

¹¹⁶ *Ibidem*.

¹¹⁷ J. Suaudeau, *op. cit.*, s. 65.

¹¹⁸ P. Valadier, *op. cit.*, s. 18.

Z punktu widzenia przepisów prawa głos sumienia zostaje dopuszczony do debaty w odsetku problemów, gdyż nie można dowolnie powoływać się na klauzulę sumienia (jest ona zarezerwowana dla kwestii dotyczących prawa medycznego oraz dla tematów związanych z odmową obowiązkowej służby wojskowej). Ustawowym unormowaniom klauzuli sumienia można zarzucić ograniczenie wolności sumienia. Jest to argument aksjologii sekularystycznej (tzn. moralności liberalnej), która postuluje równość i tolerancję wobec odmiennych światopoglądów, a tak naprawdę w praktyce medycznej „jeśli toleruje różnice, to jednak czyni to tylko wewnątrz przyjętych przez siebie wartości, które uważa za wolne od moralnych i religijnych »zanieczyszczeń«²¹⁹”.

Również w świetle dogmatyki prawa działanie sumienia jest stypizowane i od postępowania danej osoby zależy, czy zastosowany przez nią akt oporu jest aktem sumienia (np. sprzeciw sumienia, skorzystanie z klauzuli sumienia) czy nim nie jest. Natomiast dzięki badaniom przypadków oporu, który manifestowany był przez różne grupy społeczne, wykształcił się pewien rys tego, jakie kroki muszą zostać podjęte, aby sprzeciw wobec prawa miał charakter nieposłuszeństwa obywatelskiego, a nie np. rewolucyjnego buntu.

Podsumowując, pojęcie sprzeciwu sumienia ma szerszy zakres niż pojęcie klauzuli sumienia. Aby obrać cel oraz środki aktu sprzeciwu sumienia, pożądane jest, by najpierw wykorzystać dostępne gwarancje prawne. Ustawodawca jednak nie normuje tych wszystkich wielorakich ujęć dotyczących spraw sumienia, ingerowałby tym bowiem znacznie w sferę wolności poszczególnych osób. Istotną funkcją, którą pełni sprzeciw sumienia, jest działanie skierowane wobec praw niewiążących w sumieniu, zatem z jednej strony określenie ustawą wszystkich możliwości, sposobów, przypadków i zagadnień działania sumienia w tej materii jest wielce skomplikowane, o ile w ogóle wykonalne, z drugiej zaś ustawodawca nie dokonuje głębszej analizy tego, co podmiot korzystający z sumienia może rozumieć pod pojęciem sumienia – wątpliwe jest, czy potrafiłby dokonać takiego rozzeznania. Dociekania tego typu są zarezerwowane raczej dla badaczy zagadnienia lub interpretatorów prawa. Konkludując, powołanie się na sumienie każdorazowo wymaga dopowiedzenia, o jakie aspekty sumienia chodzi i w jakim kontekście sprawy mają być one dopuszczone do głosu. Rozumienie zagadnienia jest istotne nie tylko dla konstytuowania prawa, lecz także do nazywania wydarzeń czy rozzeznania pobudek i działań jednostek.

---

¹¹⁹ T. Biesaga, *op. cit.*, s. 134.

BIBLIOGRAFIA

LITERATURA

- Biesaga T., *Klauzula sumienia w etyce medycznej*, „Medycyna Praktyczna” 2008, nr 12.
- Cattelain J.-P., *L'objection de conscience*, Paris 1973.
- Chyrowicz B., *Moralna autonomia i klauzula sumienia*, „Medycyna Praktyczna” 2014, nr 1.
- Fhaner S., *Słownik psychoanalizy*, Gdańsk 1996.
- Gardocka T., *Klauzula sumienia – głos drugi*, „Medyczna Wokanda” 2017, nr 9.
- Garlicki L., *Komentarz do art. 9*, [w:] *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, t. 1: *Komentarz do artykułów 1–18*, red. L. Garlicki, Warszawa 2010.
- Hobbes T., *Du citoyen ou les fondements de la politique*, Paris 1982.
- Katechizm Kościoła katolickiego*, Poznań 2002.
- Kępiński A., *Lęk*, Kraków 2014.
- King M.L., *Letter from Birmingham Jail*, [w:] *Civil Disobedience in Focus*, ed. A. Badeau, London – New York 1991.
- Konstytucja RP*, t. 1: *Komentarz do art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bodek, Warszawa 2017.
- Kotarbiński T., *Sprawy sumienia*, Warszawa 1956.
- Legutko R., *Sokrates*, Poznań 2013.
- Llosa M.V., *Marzenie Celta*, Kraków 2011.
- Murawski K., *Jaźń i sumienie. Filozoficzne zagadnienia rozwoju duchowego człowieka w pracach Carla Gustawa Junga i Antoniego Kępińskiego*, Wrocław 1987.
- Nawrot O., *Sumienie lekarza a prawa człowieka w świetle standardów Rady Europy*, „Medycyna Praktyczna” 2014, nr 1.
- Nowicki A., *Spotkania w rzeczach*, Warszawa 1991.
- Olszówka M., *Prawo do sprzeciwu sumienia farmaceuty*, Warszawa 2018.
- Orzeszyna K., *Klauzula sumienia jako gwarancja realizacji prawa do wolności sumienia*, „Medyczna Wokanda” 2017, nr 9.
- Pietrzykowski T., *Etyczne problemy prawa*, Warszawa 2011.
- Prusak J., *Jaki głos ma głos sumienia i gdzie on się mieści*, [w:] *Naturalizm prawniczy. Granice*, red. J. Stelmach, B. Brożek, Ł. Kurek, Warszawa 2017.
- Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Warszawa 1966.
- Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, Warszawa 1981.
- Słownik języka polskiego*, wyd. M. Orgelbrand, Wilno 1861.
- Słownik języka polskiego PWN*, oprac. E. Sobol, Warszawa 2008.
- Stach R., *Sumienie i mózg. O wewnętrznym regulatorze zachowań moralnych*, Kraków 2012.
- Staniek E., *W trosce o sumienie*, Kraków 1987.
- Suaudeau J., *Sprzeciw sumienia lub obowiązek nieposłuszeństwa – jego źródła i zastosowanie w sferze ochrony zdrowia*, Warszawa 2017.
- Thoreau H.D., *O obywatelskim nieposłuszeństwie*, Kraków 2017.
- Tuora-Schwierskott E., *Pojęcie sumienia w doktrynie konstytucjonalistów niemieckich w świetle ochrony prawnej wolności sumienia i religii*, „Państwo i Prawo” 2014, z. 8.
- Valadier P., *Pochwała sumienia*, Warszawa 1997.
- Zajadło J., *Nieposłuszny obywatel RP*, Sopot 2018.
- Zajadło J., *Radbruch*, Sopot 2016.
- Zoll A., *Klauzula sumienia*, [w:] *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, red. P. Stanisz, Lublin 2014.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

- Jacek A., Nagórska M., *Klauzula sumienia*, 2017, www.edukacjaprawnicza.pl/download/Edukacja-Prawnicza21672016-2017.pdf [dostęp: 28.01.2020].
- Klauzula sumienia lekarzy z większą szkodą dla pacjentów*, 22.07.2019, www.polityka.pl/tygodnikpolityka/spoleczenstwo/1801296,1,klauzula-sumienia-lekarzy-z-wieksza-szkoda-dla-pacjentow.read [dostęp: 16.12.2020].
- Pracownik działu rybnego może odmówić zabicia karpia*, 14.12.2019, www.rp.pl/Kadry/312119949-Pracownik-dzialu-rybnego-moze-odmowic-zabicia-karpia.html [dostęp: 28.01.2020].
- Prusak J., Aleksandrowicz J., *Rozmowy o człowieku. Sumienie a superego*, www.youtube.com/watch?v=IThYt4Q1osM [dostęp: 31.01.2020].
- Przyborowska K., *Klauzula sumienia*, 8.10.2010, www.lekarziprawo.pl/klauzula-sumienia [dostęp: 16.12.2019].
- Przyborowska K., *Klauzula sumienia a prawo pracy*, 27.02.2013, www.lekarziprawo.pl/klauzula-sumienia-a-prawo-pracy [dostęp: 16.12.2019].
- Trybunał Konstytucyjny wprowadza klauzulę sumienia w usługach*, 26.06.2019, www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/1798112,1,trybunal-konstytucyjny-wprowadza-klauzule-sumienia-w-uslugach.read [dostęp: 16.12.2020].
- Wybitne Postacie Uniwersytetu #4 – prof. Zygmunt Ziemiński*, www.youtube.com/watch?v=bVu-EKtu-taQ [dostęp: 17.02.2019].
- Zajadło J., *Sumienie sędziego*, 2018, www.edukacjaprawnicza.pl/download/EdukacjaPrawnicza12017_2018.pdf [dostęp 28.01.2020].

AKTY PRAWNE

- Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej z dnia 26 października 2012 r. (Dz.Urz. C 326/02).
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 ze zm.).
- Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284).
- Konwencja o Prawach Dziecka, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r. (Dz.U. 1991, nr 120, poz. 526).
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz.U. 1977, nr 38, poz. 167).
- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z dnia 10 grudnia 1948 r.
- Ustawa z dnia 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. 1936, nr 30, poz. 240).
- Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz.U. 2005, nr 231, poz. 1965 z późn. zm.; t.j. Dz.U. 2017, poz. 1153).
- Ustawa z dnia 4 lipca 1991 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (t.j. Dz.U. 2014, poz. 1726).
- Ustawa z dnia 13 maja 1994 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej (t.j. Dz.U. 2015, poz. 43).
- Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentyisty (t.j. Dz.U. 2019, poz. 537).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (t.j. Dz.U. 2019, poz. 1950).
- Ustawa z dnia 15 lipca 2011 r. o zawodach pielęgniarki i położnej (t.j. Dz.U. 2020, poz. 562).

ORZECZNICTWO

- Orzeczenie TK z dnia 7 października 2015 r., K 12/14.
- Wyrok ETPC z dnia 6 grudnia 1991 r., skarga nr 17089/90.
- Wyrok ETPC z dnia 13 grudnia 2001 r., skarga nr 45701/99.

SUMMARY

The article deals with what is “conscience” and what problems remain in its sphere of influence. The considerations also apply to various undertakings of entities (individuals or groups of people), which have influenced the normalization of the issue. In order to clarify the ambiguities that aroused by the colloquial understanding of “conscience”, as well as to better understand the broad spectrum of the concept, its semantic fields have been distinguished. Selected norms of legal acts have also been presented and juxtaposed with acts of resistance, i.e., the conscientious objection, civil disobedience and conscience clause. The research conducted is an attempt to answer the question whether it is justified to invoke “conscience” in any situation.

Keywords: conscience; legal acts; conscientious objection; civil disobedience; conscience clause

STRESZCZENIE

Artykuł traktuje o tym, czym jest „sumienie” oraz jakie problemy pozostają w kręgu jego oddziaływania. Rozważania dotyczą również różnych przedsięwzięć podmiotów (pojedynczych osób czy też grup ludzkich), które wpłynęły na unormowanie tego zagadnienia. W celu wyklarowania niejednoznaczności, które budzi potoczne rozumienie pojęcia „sumienie”, a także dla lepszego zrozumienia szerokiego spektrum tego terminu wyodrębniono jego pola semantyczne. Ponadto przedstawiono wybrane unormowania aktów prawnych i zestawiono je z aktami oporu, tj. sprzeciwem sumienia, obywatelskim nieposłuszeństwem oraz klauzulą sumienia. Przeprowadzone badania stanowią próbę odpowiedzi na pytanie, czy zasadne jest powoływanie się na „sumienie” w każdej dowolnej sytuacji.

Słowa kluczowe: sumienie; akty prawne; sprzeciw sumienia; obywatelskie nieposłuszeństwo; klauzula sumienia

